

Izabela Krasieńska

Uniwersytet Jana Kochanowskiego
w Kielcach

ORCID: 0000-0002-5897-9333

Możliwości i perspektywy badań bibliologiczno-prasoznawczych nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku¹

Zagadnienie perspektyw badań nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku jako problemu badawczego stwarza szerokie możliwości do naukowych dociekań. Jest to kwestia istotna dla szeroko rozumianych nauk pedagogicznych, systemu oświatowego i kwestii wychowania. Na podstawie pogłębionych badań bibliologicznych i prasoznawczych można rozpoznać, zanalizować i opisać tę tematykę, dążąc do naukowych podsumowań i wniosków. Jako bazę źródłową należy wziąć pod uwagę materiały znajdujące się w archiwach państwowych, przede wszystkim w miastach, które w czasach Królestwa Polskiego były siedzibami gubernatorów. Inne źródło stanowi ówczesna prasa, zarówno ukierunkowana na kwestie oświaty i wychowania, jak i o tematyce społeczno-kulturalnej, bowiem na jej łamach pojawiały się zagadnienia związane z tą tematyką. Należy się również zapoznać z ważniejszymi opracowaniami, omawiającymi zagadnienia w syntetyczny sposób, jak i tymi, które zawierają efekty badań nad szeroko rozumianym życiem społecznym w poszczególnych guberniach Kongresówki w latach 1905-1918. W artykule zastosowana została metoda przeglądowa.

Słowa kluczowe: historia wychowania, biblioteka, prasa, stan badań, źródła, Królestwo Polskie

Wprowadzenie

Podjmując się badań bibliologiczno-prasoznawczych nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku należy wziąć pod uwagę — jako podstawową bazę źródłową — akta

---

¹ Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Szlakami Polski Niepodległej” w latach 2018-2023 nr projektu 01SPN 17 0020 18, kwota finansowania 751 222 zł.

znajdujące się głównie w archiwach państwowych w miastach, które były wówczas gubernialnymi (Warszawa, Kalisz, Radom, Kielce, Płock, Siedlce, Suwałki, Lublin, Chełm, Piotrków i Łomża)². Nie można zapominać również o archiwach zagranicznych, a zwłaszcza rosyjskich (Petersburg), białoruskich (Grodno), litewskich (Wilno) i ukraińskich (Lwów). Drugie podstawowe źródło, niezwykle ważne, stanowią ukazujące się periodyki. Priorytetowa w podejmowanych badaniach jest analiza zawartości treściowej czasopism poświęconych oświacie i wychowaniu, w tym tytułów adresowanych do dzieci i młodzieży oraz prasy społeczno-kulturalnej. Pominąć nie można także ukazujących się opracowań i monografii, traktujących sprawę oświaty, edukacji i wychowania całościowo, biorąc pod uwagę obszar Królestwa Polskiego, ale też badania regionalne, poświęcone poszczególnym miastom, a nawet miasteczkom zaboru rosyjskiego wraz z funkcjonującymi tam bibliotekami szkolnymi, oświatowymi czy księżnicami różnych instytucji oraz towarzystw społeczno-kulturalnych.

Źródła archiwalne

W celu pozyskania informacji na wszelkie tematy z zakresu naszej przeszłości niezbędne jest zapoznanie się z zasobami akt przechowywanych w archiwach państwowych czy kościelnych. W placówkach tych z reguły powinny znajdować się też materiały dotyczące szeroko pojętego szkolnictwa, edukacji oraz wychowania. Wydarzenia dziejowe, głównie z okresu pierwszej i drugiej wojny światowej, często powodowały, że zasoby archiwalne nie zachowały się w nienaruszonej postaci. Dostępne informatory o zasobach poszczególnych placówek pozwalają tylko ogólnie zorientować się, czy założona teza badawcza znajdzie tam odzwierciedlenie w zachowanych materiałach archiwalnych.

Po zapoznaniu się z treścią przewodnika po zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie należy stwierdzić, że nie odnotowano istnienia materiałów mogących służyć badaniom nad historią edukacji, szkolnictwa i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Co prawda zachowana została obszerna spuścizna aktowa dotycząca Królestwa Polskiego, jednak sprowadza się do lat najwcześniejszych jego istnienia, a późniejsza nie dotyczy tej tematyki. Na przykład rozdział przewodnika pt. *Władze i instytucje oświatowe, naukowe, kulturalne* przedstawia istniejące akta tylko do 1867 roku. Wyjątek mogą stanowić archiwalia Okręgu Naukowego Warszawskiego z lat 1867-1919, których część, niestety, została wywieziona do Rosji w 1915 roku wraz z ewakuującym się urzędem (Godlewska, 1998, s. 223-234, 532-534).

Jak już zostało wspomniane, wiadomości przydatnych do badań nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku, należy szukać w poszczególnych archiwach państwowych terenu dawnej Kongresówki, przede wszystkim w aktach rządów gubernialnych. Największy objętościowo

---

² Przystępując do kwerendy w wyżej wymienionych placówkach archiwalnych, należy mieć na względzie zespoły kancelarii poszczególnych gubernatorów i rządów gubernialnych z lat 1867-1917, dyrekcji szkolnych, zakładów dobroczynności publicznej oraz Urzędów Gubernialnych do Spraw Stowarzyszeń i Związków, które powstawały na fali rewolucji 1905-1907. Można też zwrócić uwagę na akta Komitetów Gubernialnych Opieki nad Trzeźwością Ludową czy akta miast gubernialnych oraz powiatowych.

i najlepiej zachowany zespół akt tego rodzaju znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie, liczy blisko 57 600 jednostek archiwalnych. W celu podjęcia wyżej wymienionej tematyki badań, należy sięgnąć do archiwum Wydziału Ogólnego Rządu Gubernialnego Lubelskiego, w którym znajdują się akta pisma *Lubelskie Wiadomości Gubernialne* (1867-1913), obejmujące m.in. materiały na temat redakcji tego periodyku, rozporządzenia w sprawach wydawniczych, sprawy drukarni i uczniów szkół drukarskich oraz wymiany wydawnictw. Podobnego rodzaju informacje można znaleźć w aktach Wydziału Administracyjnego Rządu, a mianowicie: rozporządzenia władz dotyczące oświaty, akta personalne nauczycieli szkół średnich i początkowych, działalności różnego typu szkół (średnie, początkowe, zawodowe, wyznaniowe, szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej, czy tajnego nauczania), a także stypendiów i kursów oświatowych (Godlewska, 1978, s. 3, 42, 73-76). W Archiwum Państwowym w Lublinie można skorzystać, poza wspomnianymi aktami redakcji *Lubelskich Wiadomości Gubernialnych* z lat 1867-1913 (147 jednostek), z materiałów redakcji *Siedleckich Wiadomości Gubernialnych* z lat 1904-1915 (2 jednostki). Być może w tych zespołach znajdują się jakieś wzmianki na tematy związane ze szkolnictwem. Należy stwierdzić, że w zasobach tego Archiwum trudno znaleźć materiały ściśle odnoszące się do szkolnictwa i kształcenia. Kwestie te, jak się okazuje, nie były traktowane na równi ważności z problemami wojenno-policyjnymi, administracyjnymi, budowlanymi czy lekarskimi (Cieślak i Trojanowska, 1997, s. 215, 217).

W celu odnalezienia materiałów archiwalnych przydatnych do badań, warto sięgnąć do zasobów Archiwum Państwowego w Kielcach, w którym przechowywane są m.in. akta szczebla gubernialnego i powiatowego, a także akta szkół, instytucji społecznych i stowarzyszeń. W tej placówce warto zwrócić uwagę na obszerny zespół Kieleckiej Dyrekcji Szkolnej z lat 1864-1917. Akta dotyczą szkół elementarnych, wydziałowych, prywatnych, wiejskich i zawodowych w miastach i powiatach guberni kieleckiej (Marcinkowski, 1993, s. 113). Wnikliwej analizie kieleckich archiwaliów pod kątem badań nad historią oświaty i edukacji dokonał Adam Massalski, szczególnie akcentując istnienie akt Kancelarii Gubernatora Kieleckiego (1867-1917) – dotyczących zakładania i działalności szkółek elementarnych – czy materiałów odnoszących się do Polskiej Macierzy Szkolnej. Warto również zwrócić uwagę na omówioną przez A. Massalskiego spuściznę Kieleckiej Dyrekcji Szkolnej (1864-1915), obejmującą papiery osobiste nauczycieli różnego typu szkół, akta szkół prywatnych oraz inne materiały, jak np. świadectwa szkolne. Natomiast w zespole Kieleckiego Gubernialnego Urzędu do Spraw Włościańskich znajdują się m.in. protokoły rady pedagogicznej, akta dotyczące nauczycieli i uczniów oraz sprawy administracyjne i finansowe szkół (Massalski, 1973, s. 389-395). W Archiwum Państwowym w Kielcach mamy również zdeponowane akta dotyczące konkretnych kieleckich placówek szkolnych, np.: gimnazjum męskiego (1862-1915) oraz żeńskiego (1905-1918), Państwowego Gimnazjum i Liceum im. Jana Śniadeckiego (1907-1950), Gimnazjum i Liceum im. bł. Kingi (1908-1939) czy szkół ludowych (1915-1916) (Rutkowska, 2015, s. 28).

Biorąc pod uwagę zasób archiwalny Archiwum Państwowego w Płocku, należy stwierdzić, że materiałów odnośnie do dziejów oświaty, szkolnictwa i wychowania w początkach XX wieku na terenie Królestwa Polskiego jest niewiele. Nie znajdziemy pożądaných przy opracowywaniu tej tematyki materiałów w dziale „Akt instytucji i organizacji politycznych, społecznych, kulturalnych i zawodowych”, zarówno w Płocku, jak

i w oddziale tego archiwum w Łęczycy. Również ramy czasowe zachowanych akt szkół, znajdujące się w Łęczycy, nie odpowiadają okresowi podejmowanych badań (1905-1918). Pochodzą bowiem z lat 1924-1939 i z czasów po drugiej wojnie światowej (Stogowska, Fałek, 1992, s. 4-83). Ważną pozycję wśród płockich archiwaliów stanowią jedynie akta Naczelnika Dyrekcji Naukowej, zachowane w szczątkowej formie (m.in. sprawozdania roczne poszczególnych szkół, np. gimnazjów klasycznych i realnych, szkolnictwa elementarnego). Znaleźć tam można materiały dotyczące spraw gospodarczo-finansowych szkół i działalności dydaktycznej, a także akta z okresu szkolnych strajków w latach 1905-1906 (Gąska, 1980, s. 26-34).

Poszukując materiałów do badań nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX stulecia w Archiwum Państwowym w Radomiu, można zwrócić uwagę na akta instytucji społecznych, np. Rady Opiekuńczej Zakładów Dobroczynnych, Rady Opieki Społecznej czy Komitetu Gubernialnego Radomskiego Opieki nad Trzeźwością Ludową, który utrzymywał szkoły niedzielne dla rzemieślników i robotników oraz wieczorowe kursy czytania i pisania dla nich (Kisiel, 1996, s. 155-156; Krasieńska, 1999, s. 96-100). Warto również wskazać na zespół akt Radomskiej Dyrekcji Szkolnej, gdzie znajdują się generalia zawierające dokumenty odnoszące się do spraw ogólnych na terenie guberni radomskiej oraz specjalia poszczególnych placówek szkolnych z tego obszaru (Sławiński, 2012b, s. 12-13). W poszukiwaniu materiałów przydatnych do opracowania tematu warto ponadto przejrzeć spuściznę aktową Związku Nauczycielstwa Polskiego w Oddziale Miejskim w Radomiu z lat 1916-1976 oraz kolekcję Marii Maj (1881-1973), nauczycielki, badaczki szkolnictwa i kształcenia w Radomiu i okolicy (Kisiel, 1996, s. 163, 180).

Natomiast w Archiwum Państwowym w Piotrkowie Trybunalskim warto zwrócić uwagę, wśród akt organizacji młodzieżowych, na materiały Polskiej Organizacji Skautowej w tym mieście z lat 1911-1918. Znajdują się tam m.in. zarządzenia, okólniki i instrukcje Naczelnej Komendy Polskiej Organizacji Skautowej. Zasoby archiwalne odnośnie do instytucji kulturalnych, naukowych i oświatowych dotyczą okresu o wiele późniejszego niż lata 1905-1918 (Głowacki i in., 2007, s. 314, 358-374).

Źródła związane z podjętym tematem badawczym odnaleźć można w Archiwum Państwowym w Kaliszu, w którym zdeponowane są szczątkowe materiały dotyczące szkół kaliskich z lat 1775-1914 (nr zespołu 217/1-4) (Waliś, 2004, s. 584-585).

Na przykładzie Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego, którego spuścizna aktowa znajduje się w Archiwum Państwowym w Łomży, można stwierdzić, iż kwestie oświaty, szkolnictwa i wychowania oraz wydawnicze nie były uważane za tak istotne, jak np. sprawy administracyjne, prawne, policyjne, wojskowe, lekarskie i inne, gdyż w strukturach tego organu nie był wyodrębniony dział zajmujący się tą dziedziną życia społecznego (Nikiforuk, 1984, s. 193-208). Mamy jednak publikację książkową odnoszącą się do stanu szkolnictwa w guberni łomżyńskiej (Jemielity, 1994).

W Archiwach Państwowych w Siedlcach oraz Suwałkach nie udało się na podstawie dostępnych informatorów o zasobie stwierdzić przechowywania akt dotyczących tematyki edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Znajdujące się tam archiwalia z reguły dotyczą późniejszego okresu – lat międzywojennych czy powojennych (Kuligowski i Więch-Tchórzewska, 1999; Filipowicz, 1995). Należy jednak wskazać na opracowanie Witolda Jemielity dotyczące szkolnictwa w guberni suwalskiej, które wypełniają niszę badawczą (Jemielity, 1997).

W zachowanych zasobach kancelarii poszczególnych gubernatorów w Królestwie Polskim znajduje się dokumentacja dotycząca carskich wydawnictw propagandowych, a także subwencji dla prasy i jej kolportażu. Za przykład może służyć warszawskie czasopismo dla ludu pt. *Oświata*, dystrybuowane również bezpłatnie w herbaciarniach Kuratoriów Opieki nad Trzeźwością Ludową. Z nadzorem nad publikacjami periodycznymi wiązało się sporządzanie szczegółowej dokumentacji, która przechowywana w archiwach terenu Królestwa Polskiego może posłużyć jako materiał badawczy nad prasą i wszelkimi publikacjami z zakresu oświaty i wychowania (Walicki, 2006, s. 18-19).

Prasa

Innym podstawowym poza archiwaliai źródłem do podjętych zagadnień jest prasa z początku XX wieku, ukierunkowana na tematykę oświatową, stanowiąca podstawę źródłową do badań, analiz i dalej – płynących stąd uogólnień. Pewne treści związane z tą tematyką pojawiały się również na łamach szeregu innych periodyków o charakterze ogólnoinformacyjnym czy społeczno-kulturalnym.

Istotnym wydarzeniem dla wydawania prasy było podpisanie przez cara Mikołaja II, 17 października 1905 roku, na fali rewolucyjnych wydarzeń, manifestu o wolności druku, stowarzyszeń i „nietykalności” prasy. Jednak swobody nie trwały długo, bo już 1 kwietnia 1906 roku utworzono Oswiadamitielnoje Biuro, które przekazywało redakcjom odpowiednio spreparowane materiały z przeznaczeniem do publikacji (Wańka, 2002, s. 161).

Koncentrując się na możliwościach i perspektywach badań nad historią edukacji, oświaty i wychowania w Królestwie Polskim w latach 1905-1918, koniecznie należy wziąć pod uwagę opracowanie pt. *Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku*. Ta bibliografia wykraczająca swym zasięgiem chronologicznym poza XIX stulecie, obejmuje w porządku alfabetycznym wychodzące wówczas czasopisma o podanym w tytule profilu. Publikacja stanowi cenną pomoc w poszukiwaniach prasoznawczych, bowiem na łamach różnego rodzaju periodyków religijnych, kulturalnych i społecznych zamieszczane były artykuły czy inne informacje wpisujące się w zakres edukacji, oświaty, opieki i wychowania. Pomocna jest również licząca trzy tomy *Bibliografia czasopism warszawskich 1579-1981* opracowana przez Konrada Zawadzkiego (Lesisz i in., 1988; Zawadzki, 1994; 1996; 2001).

W powyższych badaniach warto wziąć pod uwagę kilkadziesiąt czasopism, które w większości doczekały się już własnych opracowań, w związku z tym łatwiej jest nam określić ich założenia programowe. Należy wskazać na następujące tytuły: *Biblioteka Warszawska* (Korczyńska-Derkacz, 2008, s. 91-110), *Biesiada Literacka* (Kocówna, 1965, s. 224-241), *Bluszcz* (Bednarz-Grzybek, 2012; 2016, s. 285-313; Franke, 1983, s. 111-127), *Czystość* (Franke, 2013), *Dobra Gospodyni* (Nawrot-Borowska, 2015, s. 71-93), *Drogowskaz* (Lesisz i in., 1988, s. 122), *Drużyna* (T. Szczechura i R. Szczechura, 1967, s. 13, 29), *Dziecko* (Jakubiak, 2002, s. 341-351; Nawrot-Borowska, 2016, s. 109-132), *Echa Kieleckie* (Adamczyk, 1980, s. 51-66; Rutkowski, 1975, s. 49-59), *Gazeta Świąteczna* (Ignar, 1998, s. 57-62; Kmiecik, 1973; Karczewska, 2008, s. 133-141; Lewicki, 1996, s. 139-204), *Głos* (Żurawicka, 1978, s. 21), *Izraelita*

(Fuks, 1979, s. 85-102; Jagodzińska, Wodziński, 2015; Kołodziejka, 2014), *Kronika Rodzinna* (Kabacińska, 2010, s. 147-158; Karłowska, 2004, s. 331-345), *Kultura Polska* (Kmieć, 1961, s. 327), *Lud Polski* (Lesisz i in., 1988, s. 347), *Maryawita* (Olszewski, 1995, s. 33), *Mysł Polska* (Lesisz i in., 1988, s. 394-396), *Mysł Żydowska* (Jeziorkowska-Polakowska, 2016, s. 113-126; Lewandowski, 1996, s. 365-378; Rej, 2007, s. 59-83), *Nowa Gazeta* (Lesisz i in., 1988, s. 425-426), *Nowe Ognisko* (Lesisz i in., 1988, s. 428-429), *Polak* (Lesisz i in., 1988, s. 493), *Polska* (Lesisz i in., 1988, s. 498), *Polska Ludowa* (Lesisz i in., 1988, s. 499-500), *Polska Macierz Szkolna* (Lesisz i in., 1988, s. 500-501), *Polski Łan* (Franke, 1988, s. 5-19), *Posiew* (Okrasa, 2019, s. 72-74; Olszewski, 1996, s. 81; Styk, 1987, s. 143-144), *Prawda* (Brykalska, 1974; Brykalska, 2002, s. 778-781), *Prąd* (Skrobecki, 2003, s. 725-737), *Przebudzenie* (Lesisz i in., 1988, s. 533-534), *Przegląd Narodowy* (Dawidowicz, 2009, s. 37-54; 2010a, s. 153-164; 2010b, s. 35-50; 2010c, s. 49-66), *Przegląd Społeczny* (Stokowa, 1954), *Przewodnik Katolicki. Tygodnik Łódzki* (Lesisz i in., 1988, s. 588-589), *Rocznik Katolickiego Związku Kobiet Polskich* (Lesisz i in., 1988, s. 615), *Rola* (Śliwa, 1997, s. 7-14), *Siewba* (Bednarzak-Libera, 2002, s. 747-760; Kołodziejczyk, 2008, s. 167-184; Szydlik, 2004, s. 161-175; 2006, s. 35-49; Gmitruk i Szydlik, 2010), *Spółczesność* (Paczkowski, 1962, s. 221-245), *Ster* (Domarańczyk, 2014, s. 186-209; 2016, *Dormus* 2000, s. 87-110), *Świat* (Lesisz i in., 1988, s. 702-705), *Świat Kobiety* (Lesisz i in., 1988, s. 706), *Tygodnik Ilustrowany* (Gajkowska, 2002, s. 963-965), *Tygodnik Polski* (Lesisz i in., 1988, s. 742-743), *Wies Ilustrowana* (Lesisz i in., 1988, s. 787-788), *Zaranie* (Bednarzak-Libera, 1996, s. 75-88; Krisań, 1998, s. 21-28), *Zarzewie* (Lesisz i in., 1988, s. 799), *Ziemianka* (Maj, 2018, s. 73-85), *Zorza* (Lesisz i in., 1988, s. 806-809) oraz *Zwiastun Ewangeliczny* (Lesisz i in., 1988, s. 809-811).

Należy zauważyć, że prasa w Królestwie Polskim była wówczas dość silnie scentralizowana, bowiem większość gazet i czasopism wydawano w Warszawie. Tam ukazywały się czasopisma przeznaczone dla najmłodszych odbiorców, takie jak np. *Wieczory Rodzinne* czy *Przyjaciel Dzieci*, kolportowane do poszczególnych guberni Królestwa Polskiego (Krasieńska, 2015, s. 149-150).

Za przykład może tu posłużyć kilka tytułów spośród prasy ukazującej się w Warszawie, przeznaczonych dla dzieci w różnym wieku, a mianowicie *Moje Piśmko* i inne periodyki. Wpisywały się one w nurt pism o sprecyzowanym charakterze (Giełżyński, 1962, s. 362). *Przyjaciel Dzieci* powstał w 1860 roku, a *Wieczory Rodzinne* w 1880 roku. Program wychowawczy obu tych periodyków, wykrystalizowany w okresie pozytywizmu, głosił poszanowanie systematycznej pracy oraz poznanie praw rządzących przyrodą i społeczeństwem. W 1902 roku powstało wspomniane pismo dla dzieci do lat dziesięciu, pt. *Moje Piśmko*, tytuł bogato ilustrowany, który zdobył znaczącą poczytność. Warto też zwrócić uwagę na *Przegląd Pedagogiczny*, założony w 1882 roku. Był to obszerny dwutygodnik dotyczący teorii wychowania, historii oświaty, psychologii wychowawczej, metodyki oraz higieny (Kmieć, 1989, s. 169-184).

Rosyjskie władze ograniczały w Królestwie Polskim narodowy charakter szkoły, przez co wzmogło się znaczenie, rola i zasięg nauczania domowego. Powstawały pisma, których wydawcy starali się pomóc w tej kwestii, udzielając rad i wskazówek. Do roku 1915 ukazywał się dwutygodnik *Kronika Rodzinna*, który trwał na rynku wydawniczym bardzo długo, bo od 1868 roku. Poza zagadnieniami prowadzenia gospodarstwa

domowego czy emancypacji kobiet wiele miejsca poświęcono tam sprawom wychowania dzieci (Kmieciak, 1976, s. 50-51). W badaniach nad tego typu prasą nie należy również pominąć ukazującego się w latach 1913-1915 pisma *Dziecko* poświęconego głównie wychowaniu domowemu.

Ożywienie w życiu społecznym Królestwa Polskiego, w tym działalności wydawniczej, pojawiło się po roku 1905, na fali rewolucyjnych wydarzeń w Imperium Rosyjskim. Zaczęły organizować się środowiska zawodowe i grupy społeczne, niezależne od władz rosyjskich – w latach 1906-1907 władze zarejestrowały w Kongresówce 547 polskich organizacji, pojawiły się nowe czasopisma, w tym z dziedziny szeroko pojmowanej pedagogiki. Masowy rozwój prasy i publicystyki odegrał ogromną rolę w życiu społecznym (Zdrada, 2007, s. 772-773).

Atrakcyjne pole badawcze nad prasą pedagogiczną stworzył okres rewolucyjnych zmian właśnie w latach 1905-1907. W Warszawie bowiem pojawił się jeszcze w 1904 roku *Głos Młodzieży Socjalistycznej*, który zawierał także treści z zakresu oświaty, wychowania oraz życia młodzieży. Również w socjalistycznych warszawskich kręgach pojawiły się periodyki *Biuletyn Warszawskiego Koła Młodzieży Polskiej Partii Socjalistycznej*, *Zarzewie*, *Znicz* oraz *Młodość*. Z przeznaczeniem dla dzieci nadal ukazywało się w tym okresie *Moje Pisemko* oraz *Przyjaciel Dzieci*, a także *Wieczory Rodzinne*. Do młodzieży szkolnej skierowane były: *Pobudka*, *Na Wyżyny*, *Uczeń*, *Echo Uczniowskie*. Rozwój pisemek młodzieżowych miał miejsce wówczas nie tylko w Warszawie. W Łodzi ukazywał się np. periodyk młodzieży szkolnej *Pisemko*, a nowelki uczniów zamieszczano w lubelskim piśmie *Ver Sacrum*. Należy też zwrócić uwagę na *Przegląd Pedagogiczny* oraz *Nowe Tory*, gdzie zamieszczano artykuły dotyczące zagadnień pedagogiki ogólnej, spraw szkolnych, historii wychowania oraz recenzje literatury pedagogicznej i podręczników szkolnych (Kmieciak, 1980, s. 210-236; Kowalski, 1963, s. 202-204).

W kolejnych latach należy odnotować na rynku wydawniczym nowopowstałe pisma organizacji młodzieżowych, np. od 1910 roku było wydawane tajne pismo *Jutro. Organ Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej*. W latach 1900-1920 ukazywał się nielegalny miesięcznik *Dla Polski*, organ Organizacji Młodzieży Narodowej, od 1909 roku zaczął wychodzić *Prąd* przeznaczony również dla młodzieży, od 1913 roku dwutygodnik *Ruń* – jawny organ Filarecji, również od 1913 roku ukazywał się *Skaut*. Wśród wydawanych po 1908 roku w zaborze rosyjskim tajnych i jawnych pism młodzieżowych najbardziej nowatorskie były *Jutro* i *Wici*, wzywające do czynnej walki o niepodległość Polski. Głównym legalnym organem młodzieży akademickiej od 1916 roku był periodyk *Pro Arte et Studio*, a rok później pojawił się – *Miesięcznik Młodzieży Polskiej* oraz *Harcerz* – organ ZHP (Kmieciak, 1979, s. 47-58; 1981, s. 139-167).

Edukacyjny walor mają również ukazujące się w Warszawie periodyki abstynenckie, odnoszące się do zwalczania nałogów (pijaństwa, niktynizmu, hazardu, „mięsożerstwa” i rozpusty) (Kraśńska, 2018) czy tzw. prasa uzdrowiskowa (balneologiczna), w której promowano zdrowy i higieniczny styl życia oraz rodzime źródło (Bednarz-Grzybek, 2018). Do tytułów z pierwszej grupy pism możemy zaliczyć *Przyszłość* (1905-1914), *Życie bez Tytoniu* (1906-1907), *Czystość* (1905-1909) i *Zdrowe Życie* (1909). Wśród ukazujących się w Królestwie Polskim w początkach XX wieku pism uzdrowiskowych znalazły się: *Letnisko* (1909), *Zdrój*

Ciechociński (1907-1910), *Tydzień Ciechociński* (1912), *Nowiny Ciechocińskie* (1913-1914), *Echa Zdrojowe* (1914) oraz *Lista Gości Nałęczowskich* (1907?-1912).

Cenny materiał źródłowy do badań nad edukacją, szkolnictwem, opieką i wychowaniem w początku XX stulecia w Królestwie Polskim stanowi prasa prowincjonalna poszczególnych guberni — czasopisma regionalne. Znaleźć tam można informacje z tego zakresu, zwłaszcza że często korespondencje do redakcji nadsyłałi lokalni nauczyciele, którzy koncentrowali się głównie na kwestii oświaty. Prasa, podobnie jak książki, przyczyniała się do rozwoju świadomości narodowej i społecznej, zwłaszcza w latach 1864-1914, gdy carskie władze dopuszczały działalność społeczną tylko w obrębie dobroczynności i pożarnictwa (Adamczyk, 1987, s. 25-51; Boruta, 1999, s. 29-35; Bratos i in., 1996; Okrasa, 2019; Tomaszewicz, 1998, s. 13, 201, 204, 225-228).

Biblioteki

Badając poziom edukacji w Królestwie Polskim na początku XX wieku należy zwrócić uwagę na istniejące i zakładane biblioteki, których oferta skierowana była do społeczeństwa — dorosłych, młodzieży i dzieci. Z zakresu badań bibliologicznych nad historią edukacji, oświaty i wychowania na początku XX wieku, ukazał się w ostatnich latach szereg publikacji pogłębiających wiedzę na ten temat. Warto tutaj mieć na względzie opracowania dotyczące bibliotek zakładanych przez różne towarzystwa o charakterze społeczno-kulturalnym i oświatowym w poszczególnych guberniach Królestwa Polskiego.

W dziejach bibliotek Kongresówki ważne były podejmowane w latach 1905-1918 działania, które spowodowały znaczny rozwój w tej dziedzinie życia społecznego. W funkcji udostępniania różnego rodzaju książek i pism aktywne w tym okresie były biblioteki publiczne, stowarzyszeniowe, związków zawodowych i oświatowych oraz innych organizacji, wraz z istniejącymi przy nich czytelniami (Konieczna, 1989, s. 4-7). W kształceniu społeczeństwa — dorosłych, młodzieży i dzieci uczestniczyły również biblioteki parafialne, stowarzyszeń artystycznych, biblioteki o charakterze naukowym czy księżnice wspomnianych już stowarzyszeń oświatowych (Konieczna, 1989, s. 97-154).

Mamy szereg publikacji, których autorzy opracowując dzieje poszczególnych bibliotek czy czytelni, wykorzystali m.in. rękopiśmienne i drukowane źródła zdeponowane w archiwach miast będących niegdyś stolicami poszczególnych guberni Królestwa Polskiego. Badacze ci problematykę traktują całościowo lub koncentrują się na określonych guberniach i miastach gubernialnych. Wskazane jest głębsze zainteresowanie również pracownikami książki przełomu XIX i XX wieku w Królestwie Polskim — drukarzami, wydawcami i księgarzami oraz ich motywacjami skłaniającymi do zajęcia się produkcją i kolportażem książki (Lech, 1983).

Wojciech Jaworski w swoim opracowaniu w syntetyczny sposób przedstawił m.in. powstawanie oraz funkcjonowanie stowarzyszeń oświatowych i wychowawczych. Miały one duże znaczenie wobec faktu słabej sieci szkół rządowych oraz prywatnych. Prowadziły akcje zwalczania analfabetyzmu i kształtowania świadomości narodowej niższych warstw społecznych. Należy tu podkreślić działalność Polskiej Macierzy Szkolnej powstałej w 1906 roku w Warszawie, obejmującej swą działalnością całą Kongresówkę, poprzez liczne koła

lokalne. Dzięki jej staraniom powstawały m.in. przedszkola, szkoły elementarne dla dzieci z miast i wsi, kursy dla analfabetów, uniwersytety powszechne i robotnicze, biblioteki oraz czytelnie. Władze do połowy 1907 roku. zaaprobowały powstanie 781 kół lokalnych i 23 zarządów okręgowych. Najwięcej kół i członków było w guberniach lubelskiej, piotrkowskiej i warszawskiej, a najmniej w suwalskiej. Po likwidacji Polskiej Macierzy Szkolnej w 1908 roku, jej działalność kontynuowały lokalne stowarzyszenia w poszczególnych guberniach, także religijne oraz tworzone przez mniejszości narodowe. Starły się krzewić polską kulturę i tożsamość narodową (Jaworski, 2006, s. 234-262; Miąso, 1971, s. 302).

W Warszawie będącej stolicą Królestwa Polskiego, a jednocześnie miastem gubernialnym i powiatowym, od 1835 roku funkcjonowały bezpłatne czytelnie Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności (WTD), których celem było dostarczanie ubogim mieszkańcom miasta pouczających i umoralniających książek. Pomimo trudnej sytuacji społeczno-politycznej Wydział Czytelni WTD przetrwał do 1899 roku. Pod koniec 1906 roku z inicjatywy byłych działaczy Wydziału Czytelni WTD powstało Towarzystwo Czytelni m. Warszawy. Głównym jego celem było udostępnianie książek samoukom, a zwłaszcza robotnikom. Dla inicjatorów Towarzystwa książka stanowiła nie tylko źródło rozrywki, ale przede wszystkim narzędzie oddziaływania wychowawczego. Ważną funkcję oświatową pełniła również założona w 1898 roku w Warszawie Biblioteka Kolejowa zorganizowana przy Stowarzyszeniu Spożywczym Pracowników Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej. Do 1912 roku, kiedy jej księgozbiór przejęła Biblioteka Publiczna, udostępniano czytelnikom (głównie robotnikom i rzemieślnikom) wartościowe dzieła naukowe, popularnonaukowe oraz beletrystykę (Miąso, 1971, s. 297-300, 307). W Warszawie rozpoczął też w 1905 roku działalność Uniwersytet dla Wszystkich. Zakres jego prac był szeroki i obejmował np. popularyzację wiedzy poprzez nauczanie elementarne czy upowszechnianie książki i czytelnictwa (Miąso, 1971, s. 303).

W guberni radomskiej poza bibliotekami istniejącymi przy szkołach elementarnych (Sławiński, 2012a, s. 621-632) oraz parafiach (Kraśnińska, 2003, s. 64-69), funkcjonowała Biblioteka Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, miejskie i gminne polsko-rosyjskie biblioteki ludowe zakładane zwłaszcza przez Kuratoria Opieki nad Trzeźwością Ludową w poszczególnych miejscowościach. W guberni radomskiej w latach 1906-1907 istniały też 62 biblioteki i czytelnie Polskiej Macierzy Szkolnej, były ponadto placówki tego typu zorganizowane przez Towarzystwo Kultury Polskiej czy Uniwersytet Ludowy Ziemi Radomskiej oraz inne stowarzyszenia społeczno-oświatowe. Na szczególną uwagę zasługuje Czytelnia Bezpłatna Rzemieślników i Niezamożnych Mieszkańców m. Radomia funkcjonująca w latach 1889-1914, na której wzorowały się podobne placówki zakładane w Lublinie, Kaliszu, Suwałkach, Siedlcach, Łomży, a nawet w Petersburgu (Kraśnińska, 2010, s. 19-29; 2015, s. 115-148).

Pierwszą spośród bibliotek oświatowych w Lublinie była zorganizowana w 1906 roku księżnica Polskiej Macierzy Szkolnej mieszcząca się w gmachu Szkoły Handlowej. Od 1908 roku działało Towarzystwo Czytelni Lubelskiej. Działalność Czytelni zahamował wybuch pierwszej wojny światowej, ale w 1916 roku wznowiła działalność. Od 1915 roku otwarta była w Lublinie Biblioteka Centralna, która zajmowała się udostępnianiem książek uczniom szkół powszechnych. W guberni lubelskiej funkcjonowały też od 1907 roku biblioteki

parafialne, nad którymi pieczę objął Związek Katolicki, od 1909 roku istniała ponadto w Lublinie księżnica Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich (Plis, 2004, s. 523-530).

Pod koniec XIX i w początkach XX wieku, np. w Łodzi, mieście powiatowym guberni piotrkowskiej, coraz bardziej popularne stawały się, obok bibliotek szkolnych, wypożyczalnie dla dorosłych. Prowadziły je różne związki i stowarzyszenia, towarzystwa robotnicze, towarzystwa oświatowe czy w pewnym zakresie partie polityczne (Krajewska, 1979). Biblioteki towarzystw oświatowych, udostępniane szerokim gremiom najlepiej rozwijały się w latach 1905-1907, co spowodowane było politycznymi i społecznymi zmianami tego okresu. Służyć miały udostępnianiu polskiej kultury społeczeństwu. Powstało wówczas szereg stowarzyszeń lokalnych, a obowiązek prowadzenia bibliotek zapisany był w poszczególnych statutach (Konieczna, 2005, s. 143-167, 178-186). Natomiast na łamach ówczesnej prasy coraz częściej zawierane były informacje propagujące czytelnictwo i anonsujące nowo wydawane pozycje książkowe (Konieczna, 2005, s. 265-317). Jak już zostało wspomniane, w Łodzi funkcjonowały biblioteki szkolne, przeznaczone głównie dla nauczycieli, a w szkołach średnich, także dla uczniów. Systematycznie rosła wówczas liczba tytułów książek adresowanych do dzieci, w 1910 roku było to już około 4% ogółu wydanych druków. Momentem przełomowym w rozwoju bibliotek dla dzieci w zaborze rosyjskim stanowią lata 1905-1907, gdy systematycznie powiększano dział książek dla najmłodszych w różnego typu bibliotekach. Obok książek młodzi czytelnicy mogli korzystać też z czasopism do nich adresowanych, a zwłaszcza *Przyjaciela Dzieci* i *Wieczorów Rodzinnych*. Szanse na większy bezpłatny dostęp do książek nie związanych z edukacją szkolną stwarzały, co prawda nieliczne, biblioteki przy stowarzyszeniach zawodowych, np. w Łodzi takim było Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlowych czy Biblioteka Polskiej Macierzy Szkolnej oraz Towarzystwa Krzewienia Oświaty, a od 1908 roku – Towarzystwa Oświatowego „Wiedza”. Kwestie książek dla dzieci i młodzieży oraz czytelnictwo młodych ludzi były niejednokrotnie obecne na łamach gazet i czasopism (Konieczna, 2009, s. 187-205).

Biorąc pod uwagę Kalisz, jako jedno z miast gubernialnych Królestwa Polskiego, na początku XX wieku należy zauważyć funkcjonujące tutaj biblioteki parafialne. Wśród bibliotek szkolnych znaczącą pozycję zajmowały następujące: Szkoły Wyższej Kaliskiej (późniejszego Gimnazjum im. Adama Asnyka), Korpusu Kadetów czy szkół elementarnych. Poza istnieniem Biblioteki Publicznej w Kaliszu, wypożyczalnie funkcjonowały również przy księgarniach. Podobnie jak w innych gubernialnych miastach, istniały i tutaj biblioteki działające w ramach różnych stowarzyszeń i organizacji społecznych, kulturalnych i oświatowych (Walczak, 1996, s. 120-250). Należy zauważyć, że w Kaliszu w 1906 roku powstało Towarzystwo Kursów Popularnych im. Adama Asnyka, przy którym utworzono bibliotekę i czytelnię. Towarzystwo to realizowało program oświatowy obejmujący w znaczącym stopniu niższe warstwy społeczne, a na rzecz czytelnictwa aktywnie działała także Polska Macierz Szkolna, jak również lokalne Towarzystwo Biblioteki i Czytelni im. Adama Mickiewicza (Wańka, 2002, s. 179-182).

Można spodziewać się, że istniejące w Płocku pod koniec XIX wieku biblioteki kontynuowały swoją działalność w okresie późniejszym. Były to biblioteki szkolne, przede wszystkim gimnazjum gubernialnego, wypożyczalnie przy księgarniach, a także kółka samokształceniowe, które zajmowały się w głównej mierze czytelnictwem książek i propagowaniem tego typu kształcenia i spędzania wolnego czasu (Konarska-Pabiniak,

1994, s. 143-179). Własne biblioteki mieli również mieszkający w guberni płockiej Rosjanie. Z ich księżnic korzystali też lojalnie nastawieni do władzy Polacy (Kraśńska, 2012, s. 633-647).

W gubernialnym mieście Siedlcach, na początku XX wieku kontynuowane było funkcjonowanie gimnazjum męskiego oraz żeńskiego, Siedleckiej Szkoły Rzemieśniczej oraz dwóch prywatnych szkół handlowych – męskiej i żeńskiej. Generalnie sieć szkół w guberni siedleckiej była zastraszająco zła. Na początku XX wieku nie istniało ani jedno towarzystwo naukowo-oświatowe, poza Miejskim Komitetem Opieki nad Trzeźwością Ludową, Siedleckim Towarzystwem Muzycznym oraz Domem Ludowym. Utrzymaniu polskości służyły prywatne biblioteki wraz z czytelniami: Jadwigi Brodzińskiej oraz Marii Domańskiej. W porównaniu z Polakami Rosjanie zamieszkujący gubernię siedlecką prowadzili daleko bardziej ożywioną działalność kulturalną i oświatową, a ich biblioteka sprowadzała aż 49 tytułów różnych periodyków (Głowacka-Maksymiuk, 1985, s. 50-51).

Podsumowanie

W niniejszym artykule przedstawiony został zarys problematyki badawczej oraz podstawowe materiały do zagadnienia sytuacji oświaty, edukacji i wychowania w Królestwie Polskim na początku XX wieku. Badanie źródeł archiwalnych, a także analiza zawartości ówczesnie ukazującej się prasy stworzy możliwość rzetelnej analizy problematyki, prowadzącej do konkluzji i podsumowań. Powstające opracowania z zakresu tej tematyki nie wyczerpują jej w całości, stąd istotne są dalsze, systematyczne i pogłębione badania, kompleksowo wykorzystujące różne źródła.

Bibliografia

- Adamczyk D. (1980). „Echa Kieleckie”. *Rocznik Świętokrzyski*, 8, 51-66.
- Adamczyk M. (1987). *Prasa Kieleccyzny – tradycje i współczesność*. Warszawa–Kielce: Instytut Kształcenia Nauczycieli im. Władysława Spasowskiego – Oddział Doskonalenia Nauczycieli.
- Bednarz-Grzybek R. (2016). *Kwestia kobieca – rodzina – wychowanie – edukacja. Bibliografia adnotowana zawartości czasopisma „Bluszcz” (wybór za lata 1865-1905)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bednarz-Grzybek R. (2012). Wokół pedagogiki na łamach czasopisma „Bluszcz” (1865-1939). W: R. Skrzyńiarz, E. Smółka, S. Konefał (red.), *U podstaw tożsamości pedagogiki. Wielowymiarowość pedagogiki, biografistyka – historia*. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Bednarz-Grzybek R. (2018). *Wychowanie zarobkowe w polskojęzycznych czasopismach uzdrowiskowych (1844-1914)*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Bednarzak-Libera M. (2002). „Siewba” – organ Związku Młodej Polski Ludowej. W: A. Kołodziejczyk, W. Paruch (red.), *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*. T. 1, Od zaborów do okupacji (1895-1945). Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

- Bednarzak-Libera M. (1996). „Zaranie” – pismo niosące na wieś oświatę i kulturę. W: A. Kołodziejczyk (red.), *Działalność oświatowa ruchu ludowego*. Siedlce: Instytut Historii Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej.
- Boruta T. (1999). Prasa podlaska w okresie pierwszej okupacji niemieckiej (1915-1918). W: D. Grzegorzczuk, A. Kołodziejczyk (red.), *Prasa podlaska w XIX-XX wieku. Szkice i materiały*. T. 1. Siedlce: Instytut Historii Akademii Podlaskiej.
- Bratos Z., Frejtag-Mika E., Macierzyński W.Ł. (1996). *Radom na starej pocztówce i prasa Radomia w latach 1871-1918*. Radom: Radomska Agencja Prasowa, Instytut Technologii Eksploatacji.
- Brykalska M. (1974). *Aleksander Świętochowski – redaktor „Prawdy”*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Brykalska M. (2002). „Prawda”. W: J. Bachórz, A. Kowalczykowa (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Cieślak F., Trojanowska M. (red.) (1997). *Archiwum Państwowe w Lublinie i jego oddziały w Chełmie, Kraśniku i Radzynie Podlaskim. Przewodnik po zasobie archiwalnym*. T. 1. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dawidowicz A. (2010 a). Oblicze społeczne „Przeglądu Narodowego” (1908-1914, 1919-1921). W: R. Łętocha (red.), *Religia, polityka, naród. Studia nad współczesną myślą polityczną*. Kraków: Zakład Wydawniczy „NOMOS”.
- Dawidowicz A. (2010 b). Problematyka chłopska na łamach „Przeglądu Narodowego” w latach 1908-1914 i 1919-1921. W: E. Maj, W. Mich, M. Wichmanowski (red.), *Egoistyczna klasa czy odpowiedzialni współobywatele? Problematyka chłopska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dawidowicz A. (2009). Problematyka ziemiańska na łamach „Przeglądu Narodowego” w latach 1908-1914 i 1919-1921. W: E. Maj, W. Mich (red.), *Anachroniczna kasta czy nowocześni obywatele? Problematyka ziemiańska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dawidowicz A. (2010c). „Przegląd Narodowy” 1908-1914 ; 1919-1921. W: A. Dawidowicz, E. Maj (red.), *Prasa Narodowej Demokracji 1886-1939*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Domarańczyk D. (2016). *Od emancypacji do feminizmu. „Ster” jako postępowe pismo kobiece przełomu XIX i XX wieku*. Łódź: Wydawnictwo Primum Verbum.
- Domarańczyk D. (2014). „Ster” pierwsze w Polsce radykalne czasopismo feministyczne przełomu XIX i XX wieku. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 23(1), 187-209.
- Dormus K. (2000). Warszawski „Ster” (1907-1914) i jego program wychowawczy. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, 40, 87-110.
- Filipowicz S. (1995). *Informator o zasobie archiwalnym Archiwum Państwowego w Suwałkach*. Suwałki: Urząd Miasta.

- Franke J. (1988). Czasopisma redagowane przez Marię Rodziewiczównę. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 27(3), 5-31.
- Franke J. (2013). „Czystość” (1905-1909) Augustyna Wróblewskiego albo iluzja etycznej krucjaty. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Franke J. (1983). Program literacki czasopisma „Bluszcz” w latach 1865-1905. *Studia o Książce*, 13, 111-127.
- Fuks M. (1979). *Prasa żydowska w Warszawie 1823-1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gajkowska C. (2002). „Tygodnik Ilustrowany”. W: J. Bachórz, A. Kowalczykowa (red.), *Słownik literatury polskiej XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gąska Cz. (1980). Materiały do dziejów szkolnictwa w województwie i guberni płockiej (1819-1914). *Notatki Płockie*, 104(3), 26-33.
- Giełżyński W. (1962). *Prasa warszawska 1661-1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Głowacka-Maksymiuk U. (1985). *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905-1906*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Głowacki P., Piasta A., Zawilski P. (oprac.) (2007). *Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim. Informator o zasobie archiwalnym*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych – Wydział Wydawnictw.
- Gmitruk J., Szydlik R. (red.) (2010). „Siewba” 1906-1908. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- Godlewska J. (oprac.) (1978). *Rząd Gubernialny Lubelski 1867-1918. Przewodnik po zespole*. Warszawa–Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Godlewska J. (1998). Władze i instytucje oświatowe, naukowe, kulturalne. W: F. Ramotowska (red.), *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*. T. 2. *Epoka porzobiorowa*. Warszawa: DiG.
- Ignar S. (1998). „Gazeta Świąteczna” i jej korespondent w procesie unarodowienia chłopów. *Kultura Wsi*, 1, 57-62.
- Jagodzińska A., Wodziński M. (oprac.) (2015). „Izraelita” (1866-1915). *Wybór źródeł*. Kraków–Budapeszt: Wydawnictwo Austeria.
- Jakubiak K. (2002). Problematyka dzieciństwa na łamach „Dziecka” (1913-1915). W: K. Jakubiak, W. Jamrożek (red.), *Dziecko w rodzinie i społeczeństwie*. T. 2. *Dzieje nowożytne*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Jaworski W. (2006). *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*. Sosnowiec: Wojciech Jaworski.
- Jemielity W. (1994). *Szkolnictwo w guberni łomżyńskiej*. Warszawa: Wydawnictwa Akademii Teologii Katolickiej.
- Jemielity W. (1997). *Szkolnictwo w guberni suwalskiej*. Suwałki: Wydawnictwo Zbigniew Jan Filipkowski.

- Jeziorkowska-Polakowska A. (2016). Kulturotwórcza rola lubelskiej „Myśli Żydowskiej”. W: A. Karczewska, S.J. Żurek (red.), *Prasa Żydów polskich. Od przeszłości do teraźniejszości*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II.
- Kabacińska K. (2010). Zabawy i zabawki dziecięce w czasopiśmiennictwie dziewiętnastowiecznym na przykładzie „Kroniki Rodzinnej”. W: I. Michalska, G. Michalski (red.), *Czasopiśmiennictwo XIX i początków XX wieku jako źródło do historii edukacji*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Karczewska A. (2008). „Więcej z piórem niż z plugiem przestaję...”. O listach czytelników do redakcji „Gazety Świątecznej” w latach 1881-1914. W: K. Stępnik, M. Rajewski (red.), *Komunikowanie i komunikacja na ziemiach polskich w latach 1795-1918*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Karłowska G. (2004). Specyfika zawodu nauczyciela domowego w świetle czasopism pedagogicznych i rodzinnych na przykładzie „Przeglądu Pedagogicznego” (1822-1905) i „Kroniki Rodzinnej” (1867-1915). W: K. Jakubiak, A. Winiarz (red.), *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
- Kisiel H. (red.) (1996). *Archiwum Państwowe w Radomiu. Przewodnik po zasobie archiwalnym*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Kmieciak Z. (1973). „Gazeta Świąteczna” za czasów redaktorstwa Konrada Prószyńskiego „Promyka” 1881-1908. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Kmieciak Z. (oprac.) (1961). *Postępowa myśl oświatowa w Królestwie Polskim w latach 1905-1914. Wybór materiałów*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kmieciak Z. (1979). Prasa młodzieżowa w zaborze rosyjskim po rewolucji lat 1905-1907. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 18(4), 47-58.
- Kmieciak Z. (1980). *Prasa polska w rewolucji 1905-1907*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kmieciak Z. (1976). Prasa polska w Królestwie Polskim i Imperium Rosyjskim w latach 1865-1904. W: J. Łojek (red.), *Prasa polska w latach 1864-1918*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kmieciak Z. (1989). *Prasa warszawska w latach 1886-1904*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Kmieciak Z. (1981). *Prasa warszawska w latach 1908-1918*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kocówna B. (1965). „Biesiada Literacka”. Pismo i ludzie. *Rocznik Biblioteki Narodowej*, 1, 224-241.
- Kołodziejczyk A. (2008). „Siewba” na tle prasy Królestwa Polskiego przełomu XIX i XX wieku. *Rocznik Wołomiński*, 4, 167-184.
- Kołodziejka Z. (2014). „Izraelita” (1866-1915). *Znaczenie kulturowe i literackie czasopisma*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Konarska-Pabiniak B. (1994). *Życie kulturalno-literackie Płocka w 2. połowie XIX w.* Płock: Wojewódzka Biblioteka Publiczna.
- Konieczna J. (1989). Biblioteki łódzkie przełomu XIX i XX wieku (1880-1918). *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum*, 1, 4-200.

- Konieczna J. (2009). Formowanie się księgozbiorów i bibliotek dla dzieci w II połowie XIX i początku XX wieku na przykładzie Łodzi. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Librorum*, 15, 187-204.
- Konieczna J. (2005). *Kultura książki polskiej w Łodzi przemysłowej (1820-1918)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Korczyńska-Derkacz M. (2008). „Biblioteka Warszawska” (1841-1914) źródłem wiedzy o krajowym i zagranicznym ruchu naukowym. *Studia Bibliologiczne Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego*, 11, 91-110.
- Krajewska J. (1979). *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870-1914*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kraśnińska I. (2003). Biblioteki parafialne w diecezji sandomierskiej w początkach XX wieku (w świetle aktualnych badań). *Studia Sandomierskie*, 10, 64-69.
- Kraśnińska I. (2010). Biblioteki towarzystw społeczno-kulturalnych i oświatowych w guberni radomskiej na przełomie XIX i XX wieku. *Rocznik Świętokrzyski. Seria A – Nauki Humanistyczne*, 32, 19-29.
- Kraśnińska I. (1999). Kuratoria Opieki nad Trzeźwością Ludową w latach 1898-1914 i ich wpływ na życie kulturalno-oświatowe mieszkańców miast i miasteczek guberni radomskiej. *Almanach Historyczny*, 1, 77-108.
- Kraśnińska I. (2018). *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie w latach 1843-1914*. Kraków: Wydawnictwo Libron – Filip Lohner.
- Kraśnińska I. (2012). Rosyjskie biblioteki publiczne w Królestwie Polskim. Na przykładzie księżnicy w Płocku (1881-1915). W: J. Dzieniałowska, M. Olczak-Kardas (red.), *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą III*. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.
- Kraśnińska I. (2015). *Życie kulturalne w miastach i miasteczkach guberni radomskiej w latach 1864-1914*. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe.
- Krasiń M. (1998). Listy do gazety „Zaranie” z lat 1909-1915. *Dzieje Najnowsze*, 30(4), 21-28.
- Kowalski Z. (1963). Udział młodzieży szkół lubelskich w strajku szkolnym 1905 roku. *Rocznik Lubelski*, 6, 185-214.
- Kuligowski J., Więch-Tchórzewska W. (oprac.) (1999). *Archiwum Państwowe w Siedlcach. Informator o zasobie*. Siedlce: Archiwum Państwowe.
- Lech M.J. (1983). *Ludzie druku i książki w Królestwie Polskim 1867-1907. Kształtowanie się struktur społecznych*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.
- Lesisz B. i in. (red.) (1988). *Polskie czasopisma religijno-społeczne w XIX wieku. Materiały do katalogu*. Warszawa–Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Lewandowski J. (1996). Lubelski tygodnik społeczny „Myśl Żydowska” (1916-1918). W: E. Łoch (red.), *Literackie portrety Żydów*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Lewicki S. (1996). *Konrad Prószyński (Kazimierz Promyk)*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Maj E. (2018). Obraz wsi w publicystce periodyku „Ziemiańska” 1909-1919. *Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*, 37, 73-85.

- Marcinkowski S. (oprac.) (1993). *Archiwum Państwowe w Kielcach i jego oddziały w Jędrzejowie, Pińczowie i Starachowicach. Przewodnik po zasobie archiwalnym*. Warszawa — Łódź: Wydawnictwo Naukowe PWN. Oddział.
- Massalski A. (1973). Źródła do dziejów oświaty przechowywane w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Kielcach. *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 16(3), 389-406.
- Miąso J. (1971). Oświata dorosłych w Warszawie na przełomie XIX i XX w. W: R. Kołodziejczyk, J. Kosim, J. Leskiewiczowa (red.), *Warszawa XIX wieku. 1795-1918. Z. 2*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Nawrot-Borowska M. (2015). Porady w zakresie wychowania zdrowotnego i higieny dzieci i młodzieży na początku XX w. w świetle czasopisma „Dobra Gospodyni”. W: L. Mokrzycki, M. Brodnicki, J. Taraszkiewicz (red.), *Historia, interpretacja, reprezentacja*. Gdańsk: Wydawnictwo Athenae Gedanenses.
- Nawrot-Borowska M. (2016). Problematyka zdrowia i higieny dziecka na początku XX wieku na łamach czasopisma „Dziecko”. W: M. Nawrot-Borowska, D. Zajęc (red.), *Dziecko w perspektywie diachronicznej i synchronicznej*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.
- Nikiforuk A. (1984). Kancelaria Rządu Gubernialnego Łomżyńskiego z lat 1867-1918. *Archeion*, 78, 193-208.
- Okrasa M. (2019). *Szkola — opieka — wychowanie na łamach prasy guberni lubelskiej w latach 1864-1914*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Olszewski D. (1995). Aktywność społeczno-kulturalna duchowieństwa diecezji kieleckiej w XIX wieku. Zarys problematyki badawczej. W: M. Meducka, R. Renz (red.), *Aktywność społeczno-kulturalna kościołów i grup wyznaniowych w Polsce XIX i XX wieku*. Kielce: Marka.
- Olszewski D. (1996). *Ks. Ignacy Kłopotowski. Życie i apostołat*. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek.
- Paczkowski A. (1962). „Społeczeństwo” (1907-1910). Charakter pisma i jego pozycja polityczna. *Kwartalnik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*, 1, 221-245.
- Rej K. (2007). „Myśl Żydowska” (1916-1918) — pismo lubelskiej inteligencji żydowskiej. *Res Historica*, 25, 59-83.
- Rutkowska W. (2015). Źródła do dziejów Kielc w latach I wojny światowej w Archiwum Państwowym w Kielcach. *Studia Muzealno-Historyczne*, 7, 13-33.
- Rutkowski J. (1975). Leon Rygier jako kierownik literacki i publicysta „Ech Kieleckich”. *Studia Kieleckie*, 2, 47-59.
- Skrobecki Z. (2003). Metoda „dialogu” w realizacji odrodzenia katolicko-społecznego w Polsce w ujęciu czasopisma „Prąd” (1909-1939). W: K. Konecki, I. Werbiński (red.), *Edukacja, kultura, teologia. Studia ofiarowane Księdzu Profesorowi Jerzemu Bagrowiczowi z okazji 65. rocznicy urodzin*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Sławiński P. (2012a). Biblioteki szkół elementarnych w Sandomierzu w latach 1815-1914. W: J. Dziennikowska, M. Olczak-Kardas (red.), *Książka, biblioteka, informacja. Między podziałami a wspólnotą III*. Kielce: Uniwersytet Jana Kochanowskiego.

- Sławiński P. (2012b). *Szkolnictwo elementarne Sandomierza w latach 1815-1914*. Sandomierz: Wydawnictwo Armoryka: Sandomierskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe „Spichlerz”.
- Stogowska A., Fątek H. (1992). *Informator o zasobie archiwalnym. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy. Oddział w Płocku*. Płock: Archiwum Państwowe m. st. Warszawy.
- Stokowa M. (oprac.) (1954). „Przegląd Społeczny” 1906-1907. *Bibliografia zawartości; „Społeczeństwo” 1907-1910. Bibliografia zawartości*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Styk J. (1987). *Książd Ignacy Kłopotowski 1866-1931. Społecznik, publicysta i wydawca*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.
- Szczechura T., Szczechura R. (1967). *Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889-1919. Materiały bibliograficzne*. [T. 1]. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Szydlík R. (2004). „Siewba” Organ Ludu Polskiego — łuszczański fenomen XX wieku. W: R. Szydlík, W. Szydlík (red.), *Łuszcza. Studia i szkice z dziejów*. Łuszcza: [nakładem autora].
- Szydlík R. (2006). 100. rocznica powstania „Siewby” (1906-1908) — pierwszego pisma chłopskiego na Mazowszu, wydawanego w Łuszczy, w powiecie radzyńskim. *Rocznik Wołomiński*, 2, 35-49.
- Śliwa M. (1997). *Obcy czy swoi. Z dziejów poglądów na kwestię żydowską w Polsce w XIX i XX wieku*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Tomaszewicz A. (1998). *Życie kulturalne ośrodków miejskich guberni kaliskiej w latach zaborów*. Sieradz: Muzeum Okręgowe.
- Walczak K. (1996). *Biblioteki Kalisza i ich miejsce w życiu kulturalnym miasta 1793-1945*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Walicki J. (2006). Źródła do dziejów książki i czasopiśmiennictwa w Królestwie Polskim (1867-1915) w zespołach kancelarii gubernatorów na przykładzie guberni kaliskiej i piotrkowskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum*, 13, 3-20.
- Waliś G. (oprac.) (2004). *Archiwum Państwowe w Kaliszu. Informator o zasobie archiwalnym*. Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.
- Wańka D. (2002). *Świat kaliskiej książki pod zaborem rosyjskim (1815-1914)*. Kalisz: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Zawadzki K. (oprac.) (1994). *Bibliografia czasopism warszawskich 1579-1981*. T. 1, *Litery A-D*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy — Biblioteka Główna.
- Zawadzki K. (oprac.) (1996). *Bibliografia czasopism warszawskich 1579-1981*. T. 2, *Litery E-L*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy. Biblioteka.
- Zawadzki K. (oprac.) (2001). *Bibliografia czasopism warszawskich 1579-1981*. T. 3, *Litery M-Q*. Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy. Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
- Zdrada J. (2007). *Historia Polski 1795-1914*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Żurawicka J. (1978). *Inteligencja warszawska w końcu XIX wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Summary

Possibilities and prospects of the bibliological and press studies on the history of the education, education and upbringing in the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century

The issue of the perspectives of the research on the history of the education, education and upbringing in the Kingdom of Poland at the beginning of the 20th century as a research problem creates the wide possibilities for the scientific investigation. This is an important issue for broadly understood pedagogical sciences, educational system and upbringing issues. On the basis of the in-depth bibliological and press studies, it is possible to recognize, analyze and describe this subject, striving for the scientific summaries and conclusions. As a source base, one should take into an account the materials found in the state archives, mainly in the cities that were the seats of the governors during the Kingdom of Poland. Another source is the press at that time, both focused on the issues of the education and upbringing as well as on the socio-cultural issues, because the issues related to this subject appeared on its pages. One should also get acquainted with the important studies, discussing issues in a synthetic way, as well as those that contain the effects of the research on the broadly understood social life in the particular Kongresówka governors in the years 1905-1918. The article uses the review method.

Keywords: history of education, library, press, state of research, sources, the Polish Kingdom